

«БЛАГОРОДНЫЙ ОСВЕДОМИТЕЛЬ»: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ КИЇВСЬКОГО ЦЕНЗОРА СЕРГІЯ НІКІФОРОВИЧА ЩОГОЛЕВА

Російська історіографічна традиція трактує український національно-визвольний рух другої половини XIX — початку XX ст. переважно як чужоземну (австрійську чи польську) інтригу, розраховану на те, щоб спрямувати сепаратистські устремління «малоросів» на «розкол единого тіла великої російської нації». Важко сказати, хто саме першим почав обґрунтування такої концепції, але одним із її апологетів виступав цензор Київського тимчасового комітету у справах друку, член Київського клубу російських націоналістів, автор праць «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1910) та «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» (1914) (друга книга являла собою авторський скорочений виклад першої) Сергій Нікіфорович Щоголев.

Як і на початку XX ст., теоретичні доробки цього державного і громадського діяча є предметом чисельних наукових дискусій, але у більшості — все ж політичних маніпуляцій сучасних російських націоналістичних об'єднань. Цитування згаданих праць С. Щоголева прикрашають чисельні Інтернет-сайти, модератори яких не відмовляють собі у нахабності наголосити на національній неповноцінності українців та їхньої незалежної держави. Ми не ставимо собі за мету переконувати тих, хто й досі живе геополітичною стратегією початку XX ст. та відмовляється зазирнути правді в очі: взяти хоча б російські сучасні наукові академічні видання та зайвий раз перечитати те, про що вони дозволяють собі розмірковувати.

Справа ж істориків, уникаючи різних маніпуляцій, відтворити (наскільки це дозволяють джерела) об'єктивну істину. Абсолютна більшість тих, хто посилається на С. Щоголева, хоча б в одному правдиві і зізнаються, що про нього відомо небагато: за освітою був лікарем, служив цензором, був членом Київського клубу російських націоналістів. У той же час відсутність достовірних даних не заважає декому стверджувати, що «дослідник українського сепаратизму» загинув у 1919 р. (!) від рук «самостійників», «петлюрівців» тощо. Заради справедливості також відзначимо, що в українській історіографії особистість С. Щоголева також не стала предметом окремого наукового пошуку. Здебільшого персоналії цензора торкалися у рамках загальної характеристики поглядів представників російських націоналістичних сил царського періоду

щодо «українського питання» та теоретичних напрацювань діячів українського національно-культурного руху. Так, про С. Щоголева згадує І. Дзюба у своєму дослідженні «Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XX» [1] у контексті розвитку російського крайноправого руху початку XX ст. Цензор згадується у публікаціях В. Любченка [2], у монографії Т. Кальченка; В. Тельвак [3] аналізував погляди київського цензора на концепцію історичного розвитку українського народу М. Грушевського [4].

Не претендуючи на всю повноту висвітлення біографічних даних Сергія Нікіфоровича, спробуємо в силу виявлених в архівосховищах документів та наявної у довідково-енциклопедичних виданнях інформації розкрити деякі штрихи історичного портрету державного і громадського діяча, проаналізувати ставлення української інтелігенції початку XX ст. до його публіцистичного доробку.

Знайдені у Центральному державному історичному архіві м. Києва документи (зокрема паспорт) дозволяють стверджувати, що Сергій Нікіфорович Щоголев народився у Києві 1 жовтня 1862 р. у дворянській православній родині [5]. Його батько Нікіфор (Никипор) Іванович викладав патологію у Київській духовній академії. Після отримання гімназичної освіти С. Н. Щоголев вивчав медицину у Київському університеті Св. Володимира. Був одружений, мав сина 1891 року народження.

Про характер лікарської практики Сергія Щоголева конкретних даних немає. Сучасний вчений Т. Кальченко повідомляє, що після закінчення вищого навчального закладу випускнику було запропоновано залишитися професорським стипендіатом при університеті. Однак С. Щоголев обрав спочатку шлях практикуючого провінційного лікаря. У своїх публікаціях С. Єфремов і С. Петлюра акцентували увагу на тому, що ненависний їм цензор — «колишній лікар», і закидали йому використання спеціальної медичної термінології у публіцистичних статтях: «от медицины сохранилась лишь страсть к медицинской терминологии в своих "литературных упражнениях"», прозоро натякаючи, що як лікарем, так і вченим-мовознавцем він був і є посереднім [6].

Маючи високу освіту (крім всього іншого, знав 12 мов) та відповідні рекомендації, С. Щоголев перей-

шов на державну службу 18 червня 1894 р. Вдалося встановити, що до переходу на службу до цензурного відомства він був старшим позаштатним радником, потім чиновником особливих доручень при київському губернаторі. У 1908 р. 45-річного колезького радника С. Щоголева було запрошено на посаду інспектора у справах друку (тобто цензора) до Київського тимчасового комітету у справах друку [7]. У посадовій інструкції новому члену комітету було доручено в «действительности исполнять обязанности отдельного цензора по иностранной цензуре, рассматривая в основном произведения печати на польском и малороссийском языках» [8]. Слід відразу зазначити, що небагато службовців цензурного відомства знали українську мову та не наважувалися брати на себе відповідальність по цензуруванню подібних видань, а тому останні часто доводилося надсилати до Головного управління у справах друку (ГУД) у Петербург.

У цензурному відомстві чиновник швидко зарекомендував себе фаховим працівником. Враховуючи спеціальні навички цензора при розгляді рукописів (зокрема, досконале знання української та польської мов), великі об'єми роботи, йому було призначено річну платню у 2 тис. руб. (решта цензорів отримувала не більше 1,5 тис. руб.) [9]. Він, за характеристикою сучасників із табору поборників самодержавства, міг розкрити будь-які «замисли сепаратистів», ворожі інформаційні провокації, знайти цензурні причіпки до будь-якого літературного чи публіцистичного твору, які могли кинути хоча б невелику тінь на владу [10].

Не маючи можливості подати всі резолюції київського цензора Сергія Щоголева щодо українських видань, наведемо лише ті, що, на наш погляд, найяскравіше розкривають його професійний та ідеологічно-світоглядний підхід до своєї справи.

У лютому 1909 р. цензор заборонив «Повісті й оповідання» В. Винниченка (Львів, 1903 р.), яким закликав «против отбывания воинской повинности, неуважение к Верховной власти, восхваление дезертирства» [11]. Того ж місяця ним було заборонено твір Петра Карманського «Блудні Огні» (Львів, 1907 р.), щодо якого С. Щоголев зазначив: «автор оплакивает страдания порабощенной Украины под ярмом тирании» [12]. В «Історичних піснях», виданих у Львові 1908 р., які передбачалось розповсюдити в Наддніпрянській Україні, цензор виявив «призыв к борьбе за самостоятельность Малороссии, возбуждение у малороссиян враждебных чувств к великороссам» [13].

Дійсно, деякі видання, що надсилалися до Наддніпрянської України, за своєю сутністю і спрямуванням із об'єктивних причин не могли поширюватися на території Імперії Романових, оскільки вони явно порушували норми діючого цензурного законодавства. Як би подібні за змістом твори було видруковано в Росії, то за тяжкістю порушення норм цензурного законодавства автори або відповідальні особи неодмінно були б притягнуті до кримінальної та ад-

міністративної відповідальності. Безапеляційній забороні підлягали політичні памфлети різних західноукраїнських політичних сил. Наприклад, «Боротьба — страйк і бойкот», «Хто народові вороги», «Радикальна тактика» тощо [14].

До західноукраїнських періодичних видань, які мали незначне поширення у підросійській Україні, С. Щоголев практикував вибірккові вилучення номерів чи окремих матеріалів. Однак, коли у нього зібралось достатньо доказів для надання оцінки місячнику політики, науки і письменства «Правда» як «журналу, который является лейб-органом наших украинцев-автономистов и полон злобы, лжи и клеветы по адресу России» [15], то київський цензор, за погодженням Головного управління у справах друку, заборонив його у повному об'ємі.

Цікаву оцінку надав у травні 1909 р. С. Щоголев праці М. Драгоманова «Пропавший час. Українці під Московським царством»: «Сепаратистская тенденция брошюры видна прямо из названия, статья Драгоманова предшествует введению, написанное известным галицким анархистом Павликом крайне непосредственно. В брошюре усматривается возбуждение малороссов к борьбе с законною властью в России, к отделению от России и, притом, либо путем ниспровержения государственного строя, либо путем изменнических деяний, кроме того, в сочинении содержится выражение дерзостного неуважения к Русской Верховной Власти, а также выражаются оскорбляющие память императоров Павла и Николая!» [16].

Ми все ж схильні вважати, що тогочасні українські національно-культурні діячі, які друкувалися в еміграції і були позбавлені цензурного тиску, не вдавалися до завуальованої, прихованої форми національного просвітлення народу. Тому цілком очевидними були претензії ревного охоронця самодержавства пана Щоголева до їхнього політичного змісту. Однак, поряд із цим, досить сумнівними були характеристики київського цензора на адресу деяких творів тогочасних українських письменників. Так, оповідання Михайла Коцюбинського «З глибини» отримало наступну характеристику: «Усматривается возбуждение у евреев ненависти к русскому народу, хула на Христа Спасителя, возбуждение русского народа к неповиновению закону и законному распоряжению власти. Для иллюстрации насколько сильна у автора ненависть к русскому правительству, я изволил остановить внимание Центрального Комитета иностранной цензуры на страницы 26, 27 и 29, где автор пользуется для собачей клички фамилии, давшей России несколько видных администраторов» [17].

Робота у Київському тимчасовому комітеті у справах друку давала змогу С. Щоголеву безпосередньо ознайомлюватися з усіма художніми, публіцистичними та філософсько-політичними новинками, що виходили українською мовою в Російській імперії та за її межами. Сергій Щоголев був не просто охоронцем самодержавних устоїв, а й виступав ретранслятором російських крайньоправих поглядів на сутність і зміст

«українського питання». Його перу належить численна публіцистична спадщина, але вершиною його інтелектуального доробку стала праця «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», яка вийшла друком у 1912 р. Праця мала вигляд докладного інформативного повідомлення про установи, видання та особи, які хоч якось долучилися до українського культурного та суспільно-політичного життя в Росії та за кордоном. Довкола книги С. Щоголева відразу ж було створене масивне паблісіті. У 1912 р. газета «Московские ведомости» (№288) писала: «Щеголев осветил ситуацию с разных сторон, выявив скрытые детали и масштабы явления. Первая его книга «Украинское движение как современный этап Южнорусского сепаратизма» встретила большой интерес среди читающей публики и прессы. Появились восторженные отзывы: книга, написанная живым языком, обнаруживает в авторе большое знание вопроса, разработкой которого он занялся, по обилию и обстоятельности сведений о малорусском наречии, по истории Малороссии и по истории сепаратистского движения в Южной России может быть названа энциклопедией “украинства»» [18].

Аналіз тогочасної маркетингової стратегії просування книги на ринку (великий тираж, спеціальні акційні пропозиції та знижки для оптових покупців, рекламна підтримка) дозволяє стверджувати, що автор книги та її видавець розраховували на фінансову підтримку з боку зацікавлених владних інституцій та чиновників (або її мали).

У передмові, перших главах свого доробку автор удався до обмірковування терміну «сепаратизм», класифікації його видів (політичний та культурно-етнографічний). Шляхом підтасовування фактів та спрощення наукових концепцій розвитку східнослов'янських мов С. Щоголев намагався довести тезу про несаможостійність «малоросійської говірки» [19].

Окрім поширення антинаукових концепцій про виникнення і розвиток українського етносу, більш важливішою метою книг київського цензора було виробити й озвучити рекомендаційні заходи для уряду, спрямовані на те, що б раз і назавжди подолати «український сепаратизм». С. Щоголев вказував, що головне — правильно спрямувати шкільну освіту, відучити молоде покоління від мови й запровадити «меры против периодической печати на украинском языке»; не допускати, щоб Боже слово звучало українською мовою, не дозволяти священникам проповідувати по-українському [20]. Чи не найбільше уваги в книзі було відведено аналізу наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, якого автор назвав «середієм сучасного українського руху». Як справедливо зазначив сучасний український дослідник В. Тельвак, у своїй критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності львівського професора С.Щоголев не був оригінальним, а лише сумлінно узагальнив і переповів поширені в російській націоналістичній літературі оцінки. Особливого обурення

при характеристиці історичних поглядів М.Грушевського у С. Щоголева викликало схвальне сприйняття багатьма російськими вченими «українського імперіалізму» автора «Історії України-Руси». Це, на його переконання, легітимізувало в науці альтернативний погляд українського дослідника на минуле східноєвропейського середньовіччя та додавало працям останнього авторитетності в очах пересічного читача. «Прихильність критики надала п. Грушевському не лише можливість, але й право зверхньо дивитися на всіх російських істориків, що наважилися визнати Київський княжий період загальноросійським», — зауважив автор. Загалом погляди С. Щоголева на історичні концепції М. Грушевського були типовими для представників російського праворадикального табору, про що свідчать численні схвальні відзиви у російській чорносотенній періодиці [21].

Довідниковий характер книги С. Щоголева зробив її також популярною у поліційному середовищі, представники якого використовували зазначену працю як інформатор для боротьби з українським рухом.

Професійна та публіцистична діяльність цензора не могла не викликати обурення та критику з боку представників української інтелігенції, які, намагаючись спростувати «концепцію Щоголева», як не прикро, вдавалися до особистих образ та випадів.

Одним із перших, хто публічно виступив проти С.Щоголева, був С.Єфремов, який у №2 «Украинской жизни» (1913 р.) розмістив свою статтю «Благородный осведомитель» [22]. У ній автор у дещо саркастичній формі зізнається, що очікував від книги значно більшого, і вона точно не стане настільною книгою читаючої російської інтелігенції (як на те сподівався цензор), її може використовувати лише малограмотний повітовий поліційний пристав. Близько половини статті українського громадсько-культурного діяча присвячена викриттю некомпетентності, псевдонауковості та плагіату автора книги. Більшість авторських посилок після відповідних перевірок виявилися дутими. «Погубило честолюбивые мечтания бывшего врача, — пише С. Єфремов — ни что иное, как его третья страсть. Когда-то у старика Крылова некую почтенную особу спрашивают: «скажи, кума, что у тебя за страсть — кур красть?» — и вот подобная же непреодолимая страсть (...) и у г. Щеголева. Без всякого зазрения совести обращается с чужой литературной собственностью, похищает чужие мысли, крадет цитаты, и так как это не всегда преследуется уголовными законами, то откровенно и сознается в этом, сохраняя при этом столь благородный вид, как будто он еще одолжение или даже благодеяние обокраденным сделал... Эта невинная страсть, приводящая, впрочем, к весьма чувствительным последствиям, проистекает, в свою очередь, от желания казаться человеком вполне осведомленным во всех тайнах бытия, энциклопедически образованным» [23]. Беручись прослідкувати генезис, стилістику та фонетику української мови, лікар за фахом наводить твердження, які суперечать одне одному — «каж-

дое уничтожает без остатка своего ближайшего соседа» [24]. В цілому, С.Єфремов послідовно довів, що майже на кожній сторінці книги «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» присутні перекручування, фактологічні помилки, неточності та висновки, що не мають під собою доказової бази і зовсім не обґрунтовані. Розгромивши теоретичні «напрацювання» цензора, С. Єфремов зазначив, що не у викритті наукового нехлюйства полягає мета його статі. Він прагнув привернути увагу прогресивної громадськості до спроб розкрутити нове урядове хвилювання довкола «українського питання», сформулювати у суспільстві образ «українського сепаратизму», який загрожує цілісності імперії та благополуччю її підданих. Під брехливі звинувачення у антидержавній діяльності потрапили «Просвіта» та інші українські культурні об'єднання, періодичні видання. У той же час, іронізуючи, С. Єфремов повідомив, що, не відаючи того, С. Щоголев жбурнув камінь у город П. Столипіна. Так, цензор вимагав жорстоко карати всіх тих, хто «причислял это (малорусское) племя в России к инородцам» [25]. Піддано було критиці та нежиттєздатності деякі практичні ідеї цензора. Зокрема, пропозиція створити спеціальний цензурний комітет для розгляду україномовних видань довела свою неефективність ще після Емського указу, коли українські рукописи розглядалися у Петербурзі. Тоді проти деяких неефективних та відверто безглузвих заходів виступили самі ж прибічники самодержавства: київський і харківський генерал-губернатори О.Чертков, О.Дондуков-Корсаков (кожен самостійно) [26].

Резюмуючи викладене у статті «Благородный осведомитель», її автор, не соромлячись слів, назвав книгу С.Щоголева брехливим доносом, який складається з «клеветы, фантастических измышлений и прямой лжи», натомість дозволив припустити собі висновки про неповноцінне психічне здоров'я колишнього лікаря [27].

Цікаво, що з такою оцінкою, відповідаючи на звинувачення, частково погодився у статті-відповіді С.Єфремову і сам С.Щоголев: «Я написал донос». Розвиваючи свій задум, останній у 1914 р. видав книгу «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи», яка була скороченим варіантом видання 1912 р.

На нові наукові потуги київського цензора не довелося довго очікувати реакції вітчизняної інтелігенції. Цього разу з розгромною статтею «Скорочене» викривання українства паном С.Щоголевым» на сторінках «Украинской жизни» виступив її редактор Симон Петлюра («Украинская жизнь» — 1915. — №11) [28]. Останній не став спростовувати псевдонауковість доводів пана Щоголева (на думку С. Петлюри, все й так було очевидним), він розкритикував літературну стилістику автора, показав його фамільярність та використав проти цензора його ж зброю — посилання на авторитетів, самодержавні порядки й інституції. Так,

літературний стиль «дослідження» Сергія Щоголева редактор «Украинской жизни» охарактеризував як квазііронічний, з «міцними» словами та необґрунтованими приписами своїм супротивникам чужих для них намірів, намаганнями будь що їх очорнити [29].

Вішаючи на М. Грушевського «усіх дохлих собак», критикуючи схему історичного розвитку українського народу, накреслену вченим, писав С. Петлюра, — цензор тим самим ставив під сумнів дії та рішення, фаховість імперських інституцій (Академію наук, Харківський університет), які визнали наукові досягнення видатного історика, надавши йому докторську ступінь. «Записку Академії наук об отмене стеснений малорусского печатного слова», над якою працювали такі спеціалісти-філологи, як Корш, Фортунів, Шахматов, С. Щоголев назвав кримінальним документом, апокрифом. За його ж словами, харківський професор О.Потебня дійсно був талановитим філологом, але українофілом (як недолік), а відомі педагоги Ушинський і Вессель, пропонуючи запровадити викладання у початковій школі українською мовою, були повними дилетантами і не здогадувалися про стратегічні замисли українофілів. Загальний перепис 1897 р., на думку цензора, був наскрізь підтасованим. Як не дивно, але С. Щоголев, відповідно до свого тексту, виступив критиком імперської системи антиукраїнських заборон (Валуєвського циркуляру та Емського указу), які виявилися недостатньо ефективними та несистемними [30]. Виставивши автора книги «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» повним самодуром і нігілістом, критиком імперської політики, що не визнає жодних авторитетів, а керується лише своїми вільними судженнями, С. Петлюра на завершення написав: «Вважаючи неможливим полемізувати з п. Щоголевым по суті справи і вважаючи також зайвим заперечувати наклепи та вигадки його на адресу українства, ми обмежили його своє завдання тільки викладом деяких інформативних моментів книги автора. Нам здається, що поява таких книг свідчить про безсилля наших «ідейних» противників. Вичерпавши у боротьбі з нами убогі «ідейні аргументи», вони гарячково хапаються за «залізну руку закону» і під звуки лайки і галасу, сердитого гримання та іронічних вигуків, усіма засобами намагаються зупинити те, що стихійно рухається і стихійно змете з свого шляху всі загродження, поставлені руками панів Щоголевих» [31].

Поряд із роботою у Київському тимчасовому комітеті у справах друку (а ця діяльність віднімала немало сил та здоров'я) Сергій Нікіфорович був активним учасником загальноімперського праворадикального монархічного руху, зокрема входивши до Київського клубу російських націоналістів, створеного у 1908 р. На його засіданнях С. Щоголев неодноразово виступав із доповідями про стан розвитку «українського сепаратизму» та з приводу святкування важливих для українців ювілейних дат [32]. Саме за участь у роботі цього клубу С. Щоголеву у 1919 р. доведеться відповідати в ЧК, і ця сторінка у його біографії відіграє чи

не найтрагічнішу роль.

Зовсім інший аспект біографії С.Щоголева складала його благодійницька діяльність. Незважаючи на першочерговість роботи у Київському тимчасовому комітеті у справах друку та неабиякій важливості охорони інформаційного простору Росії, за погодженням з ГУДом С.Щоголев у травні 1913 р. був призначений директором Маріїнського дитячого притулку й обраний членом Київської губернської опіки притулків. Про успіхи на посаді та віддану благодійницьку діяльність свідчить подання у липні 1913 р. його кандидатури від Відомства установ імператриці Марії на вищу державну нагороду [33].

З початком Першої світової війни, як істинний патріот Російської імперії, С. Щоголев повернувся до лікарської практики. З 4.09. по 31.10.1914 р. він був старшим ординарним лікарем тимчасового міського лазарету при Києво-Михайлівському монастирі. З 01.11.1914 по 26.12.1917 рр. служив головним лікарем Шпиталю №5 Київського Комітету Всеросійського Міського Союзу допомоги бідним і пораненим воїнам. У березні 1916 р. «за полезную деятельность в звании главного врача» він був нагороджений орденом Св. Володимира [34]. Поряд із цим лікарська практика мала суміщатися з цензорською діяльністю. С.Щоголев не полишав роботи у Київському тимчасовому комітеті у справах друку, а у березні 1916 р. його як першокласного фахівця запросили ще й на посаду військового цензора Київського військового округу [35].

У період Української національно-демократичної революції С. Щоголев відійшов від державних та громадських справ і зосередився на лікарській практиці. З листопада 1917 по січень 1919 рр. він очолював ліквідаційне бюро шпиталю № 5. На жаль, у нас немає відомостей щодо поглядів і ставлення колишнього цензора до Української Центральної Ради, Гетьманату. Відомо (за даними Т. Кальченка), що з приходом до влади у Києві більшовиків С. Щоголев заявив про лояльне ставлення до неї та готовність «посвятить свои силы на укрепление этой власти». Однак, не зважаючи на крайню потребу у медичних працівниках, більшовики не вибачили Сергію Щоголеву його дворянське походження, службу в цензурних органах та активну участь у роботі Київського клубу російських націоналістів. 16 травня 1919 р. Сергія Нікіфоровича Щоголева було заарештовано, а через три дні розстріляно. Усе майно колишнього царського чиновника конфісковано [36].

Таким чином, постать «фахівця з українського сепаратизму» є надзвичайно неординарною і суперечливою. В його особі зійшлися високоосвічений цензор-професіонал, російський націоналіст, самовідданий лікар та благодійник, активний громадсько-політичний діяч. Основою професійної, публіцистичної та громадсько-політичної діяльності С. Щоголева як чиновника цензурного відомства була переконаність

у необхідності збереження самодержавного ладу та унітарного устрою Росії. Він чітко розумів, що система національного і політичного устрою держави починає розхитуватися і слабнути, а отже необхідно, аби кожен, хто перебуває на державній службі, робив усе як слід для захисту режиму від внутрішнього та зовнішнього руйнування. Для українських національно-культурних діячів він став гідним суперником, одним із тих, хто зумів «боротися» з «українофілами-сепаратистами» не тільки адміністративними, але й інтелектуально-інформаційними методами. В сучасній вітчизняній історичній науці, мабуть, слід відійти від крайнього негативізму та засудження в оцінках діяльності імперського чиновника і розглядати особистість С. Щоголева як продукт епохи, віддзеркалення пануючих тогочасних установок на розвиток сучасного ім суспільства.

Посилання

1. Дзюба І. М. Нагнітання мороку: від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. — К., 2011. — 508 с.
2. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908-1914 рр.) // Український історичний журнал. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1996 — № 2. — С. 57-69.
3. Кальченко Т. В. Киевский клуб русских националистов : ист. энциклопедия. — К., — 414 с.
4. Тельвак В. В. «Ересиарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — №20. — С. 131-154.
5. Центральний державний історичний архів України м. Києва (Далі — ЦДІАК України), ф. 295, оп. 1, спр. 135, арк. 73.
6. Єфремов С. О. Благородный осведомитель // «Украинская жизнь». — 1913. — № 2. — С. 85.
10. ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 135, арк. 82.
11. Там само, спр. 312.
12. Там само, спр. 181, арк. 36-38.
13. Там само, спр. 312.
14. Там само, спр. 247, арк. 8.
15. Там само, арк. 9.
16. Там само, арк. 13.
17. Там само, арк. 19.
18. Там само, арк. 22, 22 зв.
19. Там само, арк. 28-28 зв.
20. Там само, арк. 36-36 зв.
21. Режим доступу // <http://www.rusk.ru>
22. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — 588 с.
23. Там само. — С. 345.
24. Тельвак В. В. Вказ. праця. — С. 143.
25. Єфремов С. О. Благородный осведомитель // «Украинская жизнь». — 1913. — № 2. — СС. 85—98.
26. Там само. — С. 87.
27. Там само. — СС. 90-92.
28. Там само. — СС. 95-96.
29. Савчинський В. Е. «Українське питання» у роботі цензурних органів Наддніпрянської України (друга половина ХІХ ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць. — Випуск VIII. — 2010. — СС. 322—329.
30. Єфремов С. О. Вказ. праця. — С. 97.
31. Петлюра С. В. Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. — К., 1993. — 341 с.
32. Там само. — С. 124.
33. Там само. — СС. 125—127, 128—129, 131.
34. Там само. — С. 134.
35. Кальченко Т. В. Вказ. праця. — СС. 377—378.
36. ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 181, арк. 12—17.
37. Там само, арк. 22.
38. Там само, арк. 27.
39. Кальченко Т. В. Вказ. праця. — СС. 378—379.